

Representation of Women in History Textbooks of the Second Pahlavi Period: An Analysis Based on Foucault's Thoughts

Amir Karimi^۱

Abstract

The present study aims to analyze the representation of women in history textbooks of the Second Pahlavi Period, based on Foucault's three theoretical frameworks. This study, with a qualitative and discursive approach, examines ۴۴ images from ۲۲ history textbook titles between ۱۹۴۰ and ۱۹۷۸ to reveal the ideological and cultural mechanisms of the reproduction of power, gender, and symbolic order. The findings show that images of women in these texts are mainly represented in the form of royal, aristocratic, and power-dependent figures, and the female body is defined within the framework of the patriarchal order and the modernization discourse of the Pahlavi state. From Foucault's perspective, these images are part of the regime of knowledge and discipline of the body; a tool through which the educational institution reproduces the dominant political and cultural order. Analysis based on Krippendorff's visual model revealed that visual elements such as clothing, gesture, composition, and gaze carry codes of power and obedience, and women are represented as submissive subjects and symbols of civilisation. At the same time, some signs indicate the possibility of resistance and redefinition of female identity in the context of educational discourse.

Keywords: Gender; History Education; History Textbook; Pahlavi II; Ideological Discourse; Education and Power, Michel Foucault.

^۱ PhD student, Department of History, Faculty of Law and Social Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran.
Amirkarimi131@ms.tabrizu.ac.ir

Received: ۲۰۲۵/۱۰/۱۲ ,Accepted: ۲۰۲۵/۱۲/۲۸

Introduction

During the second Pahlavi period (۱۹۴۱–۱۹۷۹), formal education in Iran became one of the central instruments through which the state sought to reconstruct social order, national identity, and cultural norms. Within this broader project, history textbooks occupied a privileged position, as they not only narrated the past but also prescribed normative frameworks for understanding the nation, civilization, and the ideal social subject. One of the most significant yet underexplored dimensions of this process concerns the visual representation of women in history textbooks.

The principal objective of this study is to analyze the discursive system governing the visual representation of women in history textbooks during the second Pahlavi period and to elucidate its relationship with power, knowledge, and gender. Specifically, the research aims to demonstrate how visual representations of women within formal education functioned as mechanisms for reproducing the ideological and cultural order of the Pahlavi state.

Secondary objectives include identifying patterns of repetition, omission, and emphasis in women's images; examining the role of the female body within the discourse of modernization; and analyzing the intersections between visibility, pedagogy, and state-driven identity politics.

Accordingly, the study is guided by two central research questions:

What discursive, ideological, and aesthetic patterns structure the visual representation of women in history textbooks of the second Pahlavi period?

From a Foucauldian perspective, how do these images operate within the educational power/knowledge nexus to discipline the female body and stabilize a gendered social order?

The theoretical framework of this research is grounded in Michel Foucault's concepts of power/knowledge, discourse, bodily discipline, normalization, and regimes of truth. From a Foucauldian standpoint, education is not a neutral institution but one of the most effective sites of modern power. Within this framework, the textbook functions not merely as an educational resource but as a discursive apparatus through which bodies, identities, and modes of subjectivity are organized and regulated. In this study, images are treated as integral components of educational discourse.

Materials and Methods

This study adopts a qualitative, interpretive, and discourse-analytical approach. The dataset consists of ۴۴ images extracted from ۲۲ history textbooks published during the second Pahlavi period, selected through purposive total sampling. Sources were collected from reputable libraries and archival repositories. Data analysis was conducted using Krippendorff's visual content analysis framework, adapted to accommodate Foucauldian discourse analysis.

The analytical procedure involved several stages: coding of visual elements (including clothing, bodily posture, compositional structure, direction of gaze, and contextual background); identification of recurring patterns and systematic absences; and discursive interpretation of images in relation to power, gender, and state ideology. This multi-layered approach enabled an

examination of images not only at a descriptive level but also within their deeper ideological and disciplinary functions.

Discussion& Results

The findings reveal that women in history textbooks of the second Pahlavi period are predominantly represented through royal, aristocratic, and power-adjacent figures. The frequent depiction of European queens—such as Victoria, Elizabeth I, Marie Antoinette, and Catherine the Great—indicates a pronounced tendency to associate femininity with monarchy, civilization, and political legitimacy. By contrast, ordinary women, socially active women, and women possessing independent political agency are largely absent from the visual record.

In the later decades of the period, representations of Iranian women—particularly figures such as Farah Pahlavi and women affiliated with the Literacy Corps (Sepāh-e Dānesh)—become more visible. However, this shift does not fundamentally alter the underlying power structure. Rather, it reflects a localization of the same royal-modernist visual paradigm, substituting European exemplars with domesticated national icons. Across all representations, the female body appears disciplined, orderly, and aesthetically regulated, consistently defined in relation to the state and its modernization project.

From a Foucauldian perspective, these images operate as components of a broader regime of knowledge and bodily discipline. History textbooks, through visual representation, transform the female body into a surface upon which political rationalities are inscribed. Women in these images are predominantly seen but rarely positioned as seeing subjects; they function as objects of the gaze rather than as agents who exercise it. This visual asymmetry contributes to the production of a disciplinary visual order in which femininity is rendered legitimate only when aligned with family, monarchy, or officially sanctioned morality.

Binary visual oppositions—such as civilized versus primitive women, European versus Iranian women, and modern versus traditional femininity—serve as normalizing mechanisms that rank and evaluate bodies according to their proximity to state-defined ideals. In this sense, images of women function as pedagogical technologies that naturalize modernization discourse and legitimize the political order of the Pahlavi state.

Conclusion

In conclusion, this study shows that images of women in history textbooks of the second Pahlavi period functioned as discursive practices that actively reproduced power relations, royal ideology, and gendered social order. From a Foucauldian perspective, these images formed part of a disciplinary apparatus of truth that normalized, regulated, and controlled the female body through educational discourse. History textbooks thus operated not merely as repositories of the past but as instruments for producing the state-sanctioned feminine subject. By foregrounding visual and discursive analysis, this research contributes a novel perspective to the study of education, power, and gender in modern Iranian history.

Bibliography

- Akbari, M. (۲۰۱۴). *Genealogy of modern Iranian identity (The Qajar era and the First Pahlavi period) (Tabārshenāsi-ye hoviyyat-e jadid-e Irāni: 'Asr-e Qājāriye va Pahlavi-ye avval)* (۲nd ed.). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Akbari, M. (n.d.). *State and culture in Iran (۱۹۲۵-۱۹۷۹) (Dowlat va farhang dar Irān, ۱۹۲۵-۱۹۷۹)*. Tehran: Iran Newspaper Publishing Institute. [In Persian]
- Ahmadzadeh Khaniani, N., Shourmij, M., & Ghanbari Malah, Z. (۲۰۲۲). *An analysis of the status of history education in Iran during the second Pahlavi period (۱۹۴۱-۱۹۷۹) (Barrasi-ye vaz'iyat-e āmuzesh-e tārikh dar dowre-ye Pahlavi-ye dovvom, ۱۹۴۱-۱۹۷۹)* (Master's thesis). Payam-e Noor University. [In Persian]
- Amiri, H., & Ebrahimzadeh, E. (۲۰۱۰). *The construction of Iranian identity in Persian literature and history textbooks at the secondary level (۱۹۴۱-۱۹۶۶) (Tarsim-e hoviyyat-e Irāni dar ketāb-hā-ye darsi-ye adabiyāt-e Fārsi va tārikh dar maqta'-e motavasset, ۱۹۴۱-۱۹۶۶)* (Master's thesis). Shahid Beheshti University. [In Persian]
- Bigdelo, R. (۲۰۰۱). *Archaism in contemporary Iranian history (Bāstān-gerāyi dar tārikh-e mo 'āser-e Irān)*. Tehran: Nashr-e Markaz. [In Persian]
- Bigdelo, R. (۲۰۱۴). A critical assessment of nationalist historiography in Iran (*Arzyābi-ye enteqādi-ye tārikh-negāri-ye melli-garāyāne dar Irān*). *Journal of National Studies*, ۱۵(۲), ۹۵-۱۲۶. [In Persian]
- Bigdelo, R., & Shahidani, S. (۲۰۱۷). An analysis of the modernization of Iran's educational system in the ۱۹۶۰s and early ۱۹۷۰s (*Tahlil-e nosāzi-ye nezām-e āmuzeshi-ye Irān dar dah-e chehel va avāyel-e dah-e panjāh*). *Scientific-Research Journal of Iranian History*, ۱۰(۳), ۲۵-۴۵. [In Persian]
- Ebrahimi, R. Z. (۲۰۱۹). *The emergence of Iranian nationalism (Peydāyesh-e nāsiyunālism-e Irāni)*. Tehran: Markaz. [In Persian]
- Faramazi, A., Kelaher, M., & Khodrizadeh, A. (۲۰۲۱). Promoting national concepts in history textbooks during the second Pahlavi era (*Tarvij-e āmozes-hā va mafāhim-e melli dar ketāb-hā-ye darsi-ye tārikh dar 'asr-e Pahlavi-ye dovvom*). *Historical Research*, ۱۲(۴), ۷۷-۹۲. [In Persian]
- Gasemi-Pouya, E. (۱۹۹۹). *Modern schools in the Qajar period: Founders and pioneers (Madāres-e jadid dar dowre-ye Qājāriye: Bāniyān va pishrowān)*. Tehran: University Publishing Center. [In Persian]
- Khosravaniyan, H., & Ebrahimzadeh, E. (۲۰۰۸). *The construction of Iranian national identity in secondary-level history textbooks (۱۹۶۴-۲۰۰۶) (Tarsim-e hoviyyat-e melli-ye*

- Irāni dar ketāb-hā-ye darsi-ye tārikh-e motavasset*, ۱۹۶۴-۲۰۰۶) (Master's thesis). Shahid Beheshti University. [In Persian]
- Mahboubi Ardakani, H. (۱۹۹۷). *The history of modern civil institutions in Iran (Tārikh-e mo'assesāt-e tamaddon-e jadid dar Irān)*. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
 - Malayi Tavani, A. (۲۰۱۶). *The discourse of official historiography in the Pahlavi period concerning Reza Shah (Goftemān-e tārikh-negāri-ye rasmi-ye dowre-ye Pahlavi pirāmun-e Rezā Shāh)*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
 - Malayi Tavani, A. (۲۰۲۱). *Challenges of practicing history in contemporary Iran (Chālesh-hā-ye tārikh-varzi dar Irān-e emruz)*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
 - Menashri, D. (۲۰۱۷). *Education and the making of modern Iran (Nezām-e āmuzeshi va sāzandegi-ye Irān-e modern)* (M. Badamchi & E. Mosleh, Trans.). Tehran: Hekmat-e Sina. [In Persian]
 - Pahlavi, M. R. (۱۹۶۶). *The White Revolution (Enghelāb-e Sefid)*. Tehran: Bank Melli Printing House. [In Persian]
 - Pahlavi, M. R. (۱۹۷۷). *Mission for my country (Ma'muriyat barā-ye vatanam)*. Tehran: Organization of Fine Arts Printing House. [In Persian]
 - Pahlavi, M. R. (۱۹۹۲). *Answer to history (Pāsokh be tārikh)* (S. Makan, Trans.). Tehran: Shahr-e Ab. [In Persian]
 - Raei Goloujeh, S., & Rahmanian, D. (۲۰۱۷). Politics and education during the second Pahlavi period (*Siyāsāt va āmuzesh dar dowre-ye Pahlavi-ye dovvom*). *Islamic and Iranian History*, ۲۷(۳۵), ۵۷-۸۰. [In Persian]
 - Ravandi, M. (۲۰۰۴). *The course of culture and the history of education in Iran and Europe (Sayr-e farhang va tārikh-e ta'lim va tarbiyat dar Irān va Orupā)*. Tehran: Negah. [In Persian]
 - Sabzi, A., Sarfarazi, A., & Alizadeh, M. (۲۰۱۵). *A pathology of history education in Iranian schools from Dar al-Fonun to the second Pahlavi period (Āsib-shenāsi-ye āmuzesh-e tārikh dar madreseh-hā-ye Irān az Dār al-Fonun tā Pahlavi-ye dovvom)* (Master's thesis). Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian]
 - Soleimani, H., Vakili, H., & Sarfarazi, A. (۲۰۲۱). *The impact of the White Revolution on educational textbooks during the Pahlavi period (Ta'sirāt-e Enghelāb-e Sefid dar motun-e darsi-ye dowre-ye Pahlavi)* (Master's thesis). Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian]
 - Tarfandari, M. (۲۰۱۸). *Nationalism, historiography, and the formation of modern national identity in Iran (Melli-gerāyi, tārikh-negāri va shekl-giri-ye hoviyyat-e melli-ye nowin dar Irān)*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
 - Vahdat, F. (۲۰۲۳). *Iran's intellectual encounter with modernity (Royārui-ye fekri-ye Irān bā modernit)*. Tehran: Ghoghnoos. [In Persian]

- Vejdani, F. (۲۰۲۳). *The transformation of historiography in contemporary Iran: Education, nationalism, and print culture (Tahavvol-e tārikh-negāri dar Irān-e mo'āser: āmuzesh, melli-gerāyi va farhang-e nashr)*. Tehran: Ketab-e Parseh. [In Persian]

Textbooks

- Akhemi, E., et al. (n.d.). *History: For the second year of high school (Tārikh: barā-ye sāl-e dovvom-e dābirestān)*. Tehran: Yekta Bookstore. [In Persian]
- Baba-Hadi, H., et al. (۱۹۵۶). *World history: For the third year of high school (Tārikh-e donyā: barā-ye sāl-e sevom-e dābirestān)*. Tehran: Amir Kabir Publishing Institute. [In Persian]
- Bina, A., et al. (۱۹۶۰). *History: For the fourth year of high school (Tārikh: barā-ye sāl-e chahārom-e dābirestān)*. Tehran: Ahmad Elmi Publishing Institute. [In Persian]
- Borhan-Azad, E., et al. (۱۹۵۶). *History: For the second year of high school (Tārikh: barā-ye sāl-e dovvom-e dābirestān)*. Tehran: Danesh Printing and Publishing House. [In Persian]
- Borhan-Azad, E., et al. (۱۹۵۶). *History: For the third year of high school (Tārikh: barā-ye sāl-e sevom-e dābirestān)*. Tehran: Danesh Printing and Publishing House. [In Persian]
- Haddad, M., et al. (۱۹۵۵). *World history: General history for the fifth year of high school (Tārikh-e jahān: tārikh-e omumi barā-ye sāl-e panjom-e dābirestān)*. Tehran: Eghbal & Co. [In Persian]
- Haddad, M., et al. (۱۹۵۷). *World history: For the third year of high school (Tārikh-e jahān: barā-ye sāl-e sevom-e dābirestān)*. Tehran: Eghbal & Co. [In Persian]
- Haddad, M., et al. (۱۹۶۰). *World history: Sixth literary grade (Tārikh-e jahān: sāl-e sheshom-e adabi)*. Tehran: Textbook Publishing Company. [In Persian]
- Haddad, M., et al. (۱۹۶۱). *World history: Sixth general literary grade (Tārikh-e jahān: sāl-e sheshom-e adabi-ye omumi)*. Tehran: Textbook Publishing Company. [In Persian]
- Hekim-Alehi, N., et al. (۱۹۵۲). *History: For the third year of high school (Tārikh: barā-ye sāl-e sevom-e dābirestān)*. Tehran: Iranian Textbook Publishing Company. [In Persian]
- Khanlari, P. N. (۱۹۶۱). *History of Iran from antiquity to Islam: For the fifth grade of primary school (Tārikh-e Irān az āghāz tā Eslām: barā-ye pāye-ye panjom-e dabestān)*. Tehran: Iranian Textbook Publishing Company. [In Persian]
- Khanlari, P. N. (۱۹۶۲). *History of Iran from antiquity to Islam: For the sixth grade of primary school (Tārikh-e Irān az āghāz tā Eslām: barā-ye pāye-ye sheshom-e dabestān)*. Tehran: Iranian Textbook Publishing Company. [In Persian]
- Ministry of Culture. (۱۹۴۲). *History: For the fourth year of high school (Tārikh: barā-ye sāl-e chahārom-e dābirestān)*. n.p. [In Persian]
- Ministry of Culture. (۱۹۷۱). *History: For the fifth year (natural sciences, mathematics, and home economics) (Tārikh: sāl-e panjom-e tab'i, riyāzi va khānedāri)*. Tehran: Iranian Textbook Publishing Company. [In Persian]

حسن از حسنات

بازنمایی زنان در کتاب‌های درسی تاریخ دوره پهلوی دوم: تحلیلی بر اساس اندیشه‌های

فوکو

امیر کریمی^۲

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تحلیل بازنمایی زنان در کتاب‌های درسی تاریخ دوره پهلوی دوم، بر اساس سه چارچوب نظری فوکو انجام شده است. این مطالعه با رویکردی کیفی و گفتمانی، ۴۴ تصویر از ۲۲ عنوان کتاب درسی تاریخ میان سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ را بررسی می‌کند تا سازوکارهای ایدئولوژیک و فرهنگی بازتولید قدرت، جنسیت و نظم نمادین را آشکار سازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که تصاویر زنان در این متون عمدتاً در قالب چهره‌های سلطنتی، اشرافی و وابسته به قدرت بازنمایی شده‌اند و بدن زن در چارچوب نظم پدرسالارانه و گفتمان مدرن‌سازی دولت پهلوی تعریف می‌شود. از منظر فوکو، این تصاویر بخشی از رژیم دانایی و انضباط بدن هستند؛ ابزاری که از طریق آن، نهاد آموزش به بازتولید نظم سیاسی و فرهنگی مسلط می‌پردازد. تحلیل مبتنی بر مدل بصری کریپندورف آشکار ساخت که عناصر دیداری همچون پوشش، ژست، ترکیب‌بندی و نگاه، حامل رمزگان قدرت و اطاعت‌اند و زن در مقام سوژه مطیع و نماد تمدن‌پذیری بازنمایی

^۲. دانشجوی دکترای تاریخ، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. ایمیل (نویسنده مسئول)

Amirkarimi1401@ms.tabrizu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۰۷

می‌شود. در عین حال، برخی نشانه‌ها از امکان مقاومت و بازتعریف هویت زنانه در بستر
گفتمان آموزشی حکایت دارد. نتایج این پژوهش، ضمن نقد گفتمان مسلط، ضرورت
بازنگری در سیاست‌های تصویری و جنسیتی آموزش رسمی را یادآور می‌شود.

واژگان کلیدی: جنسیت؛ آموزش تاریخ؛ کتاب درسی تاریخ؛ پهلوی دوم، گفتمان ایدئولوژیک؛ آموزش و
قدرت، میشل فوکو.

۱. مقدمه

در دهه‌های میانی سده چهاردهم خورشیدی، نظام آموزشی ایران در چارچوب پروژه مدرنیزاسیون پهلوی دوم، به‌ویژه
پس از اصلاحات انقلاب سفید، به یکی از مهم‌ترین ابزارهای فرهنگی دولت برای بازسازی هویت ملی، اجتماعی و
جنسیتی بدل شد. کتاب‌های درسی تاریخ در این میان نه تنها متونی آموزشی برای انتقال آگاهی تاریخی به نسل جوان
بودند، بلکه کارکردی ایدئولوژیک و فرهنگی داشتند؛ آن‌ها حامل گفتمان‌های مسلطی بودند که در پی ساختن سوژه
مدرن ایرانی بر اساس الگوهای رسمی از ملیت، تمدن و جنسیت بودند. در میان عناصر متنی و تصویری این کتاب‌ها،
تصویر زن جایگاهی محوری اما در عین حال پیچیده دارد؛ چرا که زن در این گفتمان هم به‌منزله نشانه‌ای از پیشرفت و
تجدد معرفی می‌شود و هم در چارچوب نظم پدرسالارانه و سلطنتی تعریف می‌گردد.

بررسی محتوای تصویری کتاب‌های تاریخ در دوره پهلوی دوم نشان می‌دهد که چهره‌های تکرارشونده‌ای از زنان در
نقش ملکه‌ها، همسران پادشاهان، زنان اشراف‌زاده اروپایی و نیز معدود چهره‌های زنان ایرانی وابسته به خاندان سلطنت،
به‌صورت مداوم بازنمایی شده‌اند. این بازنمایی‌ها، در سطحی ظاهراً آموزشی، بخشی از روایت تاریخی درباره تمدن و
پیشرفت را بازگو می‌کنند، اما در لایه‌های عمیق‌تر، حامل دلالت‌های ایدئولوژیکی‌اند که تصویر مطلوب از زن ایرانی
مدرن را شکل می‌دهند: زنی متمدن، نجیب، وابسته به قدرت و فاقد عاملیت سیاسی مستقل. از این منظر، تصاویر زنان
در کتاب‌های درسی تاریخ را می‌توان نوعی متن دیداری دانست که از طریق آن دولت پهلوی کوشید مفهوم تجدد را نه
فقط در عرصه نهادهای اجتماعی، بلکه در بازنمایی بدن و نقش زن بازتعریف کند. نظریه گفتمان میشل فوکو (Michel
Foucault) نیز لایه دیگری از تحلیل را فراهم می‌آورد، زیرا از منظر فوکو، قدرت نه در سطح آشکار، بلکه در سطح
گفتمان و دانش عمل می‌کند و از طریق گفتار و تصویر، سوژه‌ها را به انقیاد درمی‌آورد (Foucault, ۲۰۲۰). بدین ترتیب،
مطالعه علمی تصاویر زنان در کتاب‌های درسی تاریخ، نه تنها ما را با وجه زیباشناختی و آموزشی این متون آشنا

می‌سازد، بلکه سازوکارهای عمیق بازتولید قدرت، جنسیت و گفتمان رسمی را در بطن نظام آموزشی ایران مدرن آشکار می‌کند.

با وجود پژوهش‌های گسترده درباره آموزش تاریخ، سیاست فرهنگی و نوسازی نظام آموزشی در دوره پهلوی دوم، مسئله بازنمایی زنان در تصاویر کتاب‌های درسی تاریخ کمتر به صورت نظام‌مند و میان‌رشته‌ای بررسی شده است. در حالی که مطالعات متعددی بر شکل‌گیری هویت ملی (اکبری، ۱۳۹۳؛ خسروانیان و ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۷)، آموزش ایدئولوژیک تاریخ (فرامرزی و همکاران، ۱۴۰۰) و سیاست‌های فرهنگی دولت پهلوی (بیگدلو، ۱۳۹۳؛ ملائی توانی، ۱۳۹۵) تمرکز داشته‌اند، اما نقش تصاویر زنان در این گفتمان‌ها کمتر مورد توجه قرار گرفته است. کتاب‌های تاریخ درسی دوره پهلوی دوم مملو از تصاویر زنان تاریخی، مذهبی، اروپایی و سلطنتی است که هریک حامل پیامی فرهنگی و سیاسی‌اند، اما تحلیل منسجمی از این‌که این تصاویر چگونه در چارچوب گفتمان ایدئولوژیک زمانه عمل می‌کرده‌اند وجود ندارد. از این رو، مسئله اصلی این پژوهش آن است که چگونه تصاویر زنان در کتاب‌های درسی تاریخ دوره پهلوی دوم در خدمت بازتولید گفتمان ایدئولوژیک، جنسیتی و قدرت سیاسی قرار گرفته‌اند؟ در این چارچوب، پژوهش حاضر با تکیه بر سه سنت نظری—تحلیل گفتمان فوکویی—به دنبال واکاوی لایه‌های پنهان قدرت و معنا در بازنمایی تصویری زنان است. از منظر فوکو، گفتمان آموزشی پهلوی دوم نه تنها دانش تاریخی را تولید می‌کرد، بلکه از طریق شبکه‌ای از گفتارها، تصاویر و مفاهیم، بدن زن را نیز در نظامی از نگاه، انضباط و هنجارسازی قرار می‌داد.

هدف کلی پژوهش، تحلیل نظام بازنمایی زنان در کتاب‌های درسی تاریخ پهلوی دوم بر اساس این سه چارچوب نظری است تا نشان دهد آموزش رسمی چگونه از طریق گفتمان، تصویر و ایدئولوژی، به شکل‌دهی ذهنیت اجتماعی و جنسیتی نسل جوان می‌پرداخت. اهداف فرعی شامل: (۱) شناسایی الگوهای تکرار، انتخاب و حذف در بازنمایی زنان در کتاب‌های تاریخ از دهه ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۰؛ (۲) تبیین نسبت میان گفتمان قدرت، آموزش و تصویر در دوره پهلوی دوم؛ و (۳) بررسی چگونگی ساختن زن مطلوب در گفتمان آموزشی با تأکید بر ابعاد فرهنگی، سیاسی و جنسیتی است. در راستای این اهداف، پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به پرسش‌های زیر است:

(۱) بازنمایی زنان در کتاب‌های درسی تاریخ دوره پهلوی دوم چه الگوهای گفتمانی، ایدئولوژیک و زیبایی‌شناختی دارد؟

(۲) از منظر تحلیل گفتمان میشل فوکو، چگونه شبکه قدرت و دانش در این کتاب‌ها به بازتولید نظم جنسیتی و فرهنگی می‌انجامد؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

مطالعات موجود درباره آموزش تاریخ و تولید هویت در دوره پهلوی دوم نشان می‌دهد که کتاب‌های درسی و متون آموزشی به‌عنوان ابزارهای محوری در بازتولید گفتمان‌های ملی و نوسازی فرهنگی عمل کرده‌اند، اما تمرکز مستقیم و نظام‌مند بر تصاویر زنان در این متون هنوز نسبتاً محدود است؛ با این حال، مجموعه متون فهرست‌شده، بستر نظری و تاریخی غنی‌ای برای قرار دادن پژوهش حاضر فراهم می‌آورند. در حوزه مطالعات آموزش تاریخ و کنش دولت در حوزه فرهنگ و مدرسه، پژوهش‌هایی مانند بررسی وضعیت آموزش تاریخ در آموزش و پرورش دوره پهلوی دوم (احمدزاده خانیانی و همکاران، ۱۴۰۱) و مطالعات آسیب‌شناسانه آموزش تاریخ از دارالفنون تا پهلوی دوم (سبزی و همکاران، ۱۳۹۴) چارچوبی تحلیلی درباره محتوای درسی، اهداف آموزشی و تغییرات ساختاری نظام آموزشی ارائه می‌دهند که مطالعه محتوای تصویری را در متن گسترده‌تری از اهداف و سازوکارهای آموزشی قرار می‌دهد. پژوهش‌های مربوط به ترسیم هویت ملی در کتاب‌های درسی، مانند پژوهش‌های امیری و ابراهیم‌زاده (۱۳۸۹) و خسروانیان و ابراهیم‌زاده (۱۳۸۷)، نشان می‌دهند که کتاب‌های درسی به‌مثابه فضاهایی برای تولید هویت ملی عمل کرده‌اند؛ این نتایج به‌طور مستقیم به پرسش درباره نقش تصاویر زنان در شکل‌دهی به الگوهای جنسیتی-هویتی و قراردادن زن در هسته روایت ملی مربوط می‌شود.

در سطح نظری و تاریخی-سیاسی، آثار اکبری (۱۳۹۳؛ بی‌تا)، بیگدلو (۱۳۸۰؛ ۱۳۹۳؛ ۱۳۹۶) و مطالعاتی که روند نوسازی نظام آموزشی را بررسی کرده‌اند (۱۳۹۶؛ ۱۳۵۳؛ ۱۳۹۶) چارچوبی از سیاست‌های فرهنگی و آموزشی دولت را روشن می‌کنند که باعث شد کتاب‌های درسی به‌صورت فعال در پروژه ساختن ایران مدرن مشارکت کنند. این متون همچنین نشان می‌دهند که سیاست‌های رسمی، از جمله اسناد و مانیفست‌هایی چون انقلاب سفید و نوشته‌های محمدرضا پهلوی (۱۳۴۵؛ ۱۳۵۶؛ ۱۳۷۱)، برای مشروعیت‌بخشی به پروژه نوسازی از ابزارهای آموزشی و نمادین بهره گرفته‌اند؛ این روند خود زمینه پژوهش درباره چگونگی گنجاندن و نمایش زنان — به‌ویژه در انتخاب تصاویر ملکه‌ها، زنان روشنفکر یا زنانه‌سازی نمادین هویت ملی — را فراهم می‌کند.

مطالعاتی که تحلیل گفتمان تاریخی یا محتوای کتاب‌های درسی را به‌کار برده‌اند (فرامرزی و همکاران، ۱۴۰۰؛ رأعی گلوچه و رحمانیان، ۱۳۹۶) نشان می‌دهد که تحلیل‌های محتوایی و گفتمانی می‌توانند به‌روشنی نحوه ترویج آموزه‌های ملی و انتخاب مفاهیم تاریخی را آشکار سازند؛ این روش‌ها برای مطالعه تصاویر نیز مناسب‌اند، زیرا تصاویر بخشی از گفتمان بصری متن درسی‌اند و از همین رهگذر معنا و هویت تولید می‌کنند. همچنین پژوهش‌هایی نظیر سلیمانی و همکاران (۱۴۰۰) که تأثیر انقلاب سفید بر متون درسی را بررسی کرده‌اند و مطالعاتی درباره رویارویی ایران با مدرنیت و تاریخ‌نگاری رسمی (وحدت، ۱۴۰۲؛ وجدانی، ۱۴۰۲؛ ملائی توانی، ۱۳۹۵؛ ۱۴۰۰) نشان می‌دهند که دوره پهلوی دوم

زمینه تحولات نمادینی فراهم آورد که تصاویر زنان را از منظر مدرنیته، غرب‌گرایی یا مشروعیت سلطنتی قابل خوانش می‌سازد.

از منظر مطالعاتی-تاریخی، آثاری چون ابراهیمی (۱۳۹۸)، طرفداری (۱۳۹۷) و ملائی توانی (۱۳۹۵) روند شکل‌گیری گفتمان‌های ملی و بازخوانی گذشته را تشریح می‌کنند؛ این متون تحلیل‌های مفهومی‌ای عرضه می‌کنند که می‌توانند به‌عنوان پایه نظری برای تحلیل انتخاب سوژه‌های تصویری زن در کتاب‌ها به‌کار روند (مثلاً چرا برخی زنان تاریخی یا اروپایی برجسته شده‌اند و برخی حذف). افزون بر این، منابعی که تاریخ نهادهای مدرن ایران یا مدارس نو را بررسی کرده‌اند (قاسمی‌پویا، ۱۳۷۸؛ محبوبی اردکانی، ۱۳۷۶؛ راوندی، ۱۳۸۳) کمک می‌کنند تا تصویرسازی در کتاب‌های درسی را در متن ایجاد و گسترش مؤسسات آموزشی جدید تفسیر کنیم.

با وجود غنای این مجموعه در زمینه شرح سیاست‌های فرهنگی، تاریخ‌نگاری ملی و تحول نظام آموزشی، یک شکاف پژوهشی روشن وجود دارد: گرچه بسیاری از پژوهش‌ها به محتوای کتاب‌های درسی، اهداف آموزشی و بازتولید هویت ملی پرداخته‌اند، بررسی نظام‌مند و متمرکز بر بازنمایی بصری زنان — شامل تحلیل تکرار تصاویر مشخص، انتخاب سوژه‌ها (ملکه‌ها، قدیسه‌ها، زنان معاصر)، نحوه ترکیب‌بندی و قراردادن آنان در متن تاریخی و دلالت‌های جنسیتی این انتخاب‌ها — در متون فارسی موجود نسبتاً کم است. برخی پایان‌نامه‌ها و مقالات به‌طور ضمنی به موضوعات مرتبط مانند نقش زنان در پروژه نوسازی یا حضور آنان در برنامه‌های دولتی (مثلاً سپاه دانش در منابع دهه ۵۰) اشاره دارند، اما کمتر پژوهشی وجود دارد که از منظر تحلیل گفتمان تصویری یا مطالعات جنسیت، مجموعه‌ای از تصاویر کتاب‌های درسی را موردکاوی کند.

بنابراین، پژوهش حاضر تلاش دارد این شکاف را با ترکیب روش‌شناسی تحلیل محتوای تصویری و چارچوب‌های نظری تحلیل گفتمان و مطالعات جنسیت پر کند. با اتکاء به مطالعات پیشین درباره سیاست‌های آموزشی و تاریخ‌نگاری ملی (اکبری، ۱۳۹۳؛ بیگدلو، ۱۳۹۳؛ فرامرزی و همکاران، ۱۴۰۰؛ احمدزاده خانیانی و همکاران، ۱۴۰۱) و با توجه به اسناد رسمی و متون سیاستی دوره پهلوی، این مطالعه خواهد کوشید نشان دهد که چگونه تصاویر زنان در کتاب‌های درسی دوره پهلوی دوم نه تنها منعکس‌کننده تغییرات هویتی و فرهنگی‌اند، بلکه خود عاملی فعال در تولید و تثبیت نقش‌های جنسیتی و مدل‌های زن مطلوب در فضای ملی-آموزشی بوده‌اند. این پژوهش از آموزه‌های تحلیل گفتمان تاریخی و مطالعات فرهنگی بهره خواهد گرفت تا دلالت‌های نمادین، ایدئولوژیک و جنسیتی این تصاویر را روشن سازد و نقش آن‌ها را در بازتولید یا تغییر هابیتوس‌های اجتماعی مرتبط با جنسیت و ملیت تحلیل کند.

۳. روش‌شناسی و چارچوب نظری

این پژوهش بر مبنای رویکردی کیفی و گفتمانی با تأکید بر تحلیل ایدئولوژیک و تفسیر فرهنگی تصاویر آموزشی استوار است. این روش با هدف واکاوی سازوکارهای قدرت و بازنمایی جنسیت در نظام آموزشی دوره‌ی پهلوی دوم طراحی شده و بر مبنای تلفیق دو سطح مطالعه‌ی گفتمانی و تحلیلی عمل می‌کند. این پژوهش با رویکردی کیفی و گفتمانی و با اتکا بر الگوی تحلیل محتوای بصری کریپندورف (Krippendorff) انجام شده است. این الگو با هدف کشف معانی نهفته، ایدئولوژی‌ها و روابط قدرت در بازنمایی‌های تصویری به‌کار گرفته می‌شود و بر سه اصل کلیدی استوار است: زمینه‌مندی، استنتاج معنادار و نظام‌مندی تحلیلی. هدف از به‌کارگیری این روش، واکاوی چگونگی بازنمایی جنسیت و سازوکارهای سلطه در تصاویر آموزشی تاریخ دوره‌ی پهلوی دوم است. در این چارچوب، واحد تحلیل هر تصویر مستقل آموزشی است که در کتاب‌های درسی تاریخ بازنمایی زنان را در قالب نماد، نقش یا موقعیت اجتماعی نشان می‌دهد. تحلیل بر عناصر دیداری (ژست، پوشش، جهت نگاه، فاصله‌ی اجتماعی، ترکیب‌بندی و زمینه‌ی موقعیتی تصویر) و نیز بر جایگاه گفتمانی تصویر در متن درسی متمرکز بوده است.

در سطح نخست، گفتمان‌های مسلط مدرن‌سازی، ناسیونالیسم و اخلاق اجتماعی در دوران محمدرضا شاه شناسایی و چارچوب ایدئولوژیک تولید تصویر در متون درسی مشخص می‌شود؛ در سطح دوم، تصاویر از منظر مفاهیم قدرت، نظم، بدن و جنسیت بررسی می‌گردند تا شیوه‌های بازنمایی زن به‌عنوان سوژه‌ای از گفتمان دولت و ابزار بازتولید فرهنگی تحلیل شوند. این فرایند بر پایه‌ی منطق تفسیر کیفی، تحلیل زمینه‌ای و مقایسه‌ای انجام گرفته است تا از طریق آن، روابط میان ایدئولوژی، آموزش و بازنمایی جنسیت در سطح بصری و مفهومی آشکار شود. از نظر گردآوری داده‌ها، مطالعه به‌صورت تمام‌شماری هدفمند انجام گرفته است؛ بدین معنا که تمامی تصاویر دارای مؤلفه‌های جنسیتی از میان ۲۲ عنوان کتاب درسی تاریخ^۳ مربوط به دوره‌ی سلطنت محمدرضا شاه پهلوی (۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷) استخراج شدند. در مجموع، ۴۴ تصویر به صورت نمونه‌گیری واجد ویژگی‌های لازم برای تحلیل انتخاب شد. گردآوری داده‌ها به‌صورت مستند و نظام‌مند از منابع معتبر نظیر کتابخانه دیجیتال آیت‌الله بروجردی و پایگاه آقابزرگ (بانک اطلاعات کتب و نسخ خطی) صورت گرفته است.

مراحل تحلیل شامل سه گام است:

(۱) کدگذاری توصیفی و مفهومی بر اساس مؤلفه‌های بصری (چهره، بدن، موقعیت، روابط نگاه و نمادها)؛

(۲) شناسایی الگوهای تکرار، حذف و برجسته‌سازی در بازنمایی زنان؛

^۳ تمامی کتاب‌های مورد بررسی بر اساس تمامی دوره‌های تحصیلی در نظر گرفته شدند و محدودیت در مورد متوسط و ابتدایی اعمال نشد اگرچه نظام آموزشی ایران نیز در این دوره تغییر کرده بود.

(۳) تفسیر گفتمانی و ایدئولوژیک با ارجاع به مفاهیم قدرت، نظم، بدن و جنسیت در گفتمان مدرن‌سازی و ناسیونالیسم دولتی.

چارچوب نظری این پژوهش بر مبنای پیوند میان نظریه‌های قدرت و ایدئولوژی در اندیشه‌های میشل فوکو استوار است. از منظر فوکو، گفتمان آموزشی و به‌ویژه تصویر در کتاب‌های درسی نه صرفاً بازتابی از واقعیت تاریخی بلکه ابزاری برای تولید و انتظام دانش درباره بدن، جنسیت و هویت است (Bazdul, ۲۰۲۴)؛ به‌گونه‌ای که در رژیم دانایی پهلوی دوم، تصویر زن در کتاب‌های تاریخ به‌مثابه سوژه‌ای از گفتمان مدرن‌سازی بازنمایی می‌شود، سوژه‌ای که میان اطاعت و رهایی، سنت و مدرنیته، انضباط و خودآگاهی نوسان دارد. این نظام تصویری از طریق روابط قدرت در مدرسه و کتاب درسی، بدن زنانه را در قالب الگوهای خاص رفتاری و اخلاقی قابل رؤیت و کنترل می‌سازد. د رame بر اسا نظریات فوکو تصاویر زنان در کتاب درسی تاریخ مورد تحلیل قرار خواهند گرفت.

۴. یافته‌ها

۴-۱. تحلیل تصاویر کتاب درسی تاریخ

در بررسی کلی تصاویر کتاب‌های درسی تاریخ دوره پهلوی دوم که در این مجموعه آمده است، آنچه بیش از هر چیز جلب توجه می‌کند، الگوی تکرار، گزینش و نحوه نمایش چهره‌های زن در متن دیداری آموزش رسمی است. مجموعه‌ی تصاویر شامل چهره‌های متعدد از زنان تاریخی، سلطنتی، مذهبی و فرهنگی است که بخش قابل توجهی از آنها به زنان اروپایی و ملکه‌های غربی اختصاص دارد؛ از جمله تکرار مکرر تصاویر ملکه ویکتوریا (در تصاویر ۹، ۱۲، ۱۳، ۱۶، ۲۲، ۳۲)، ملکه الیزابت (۲، ۷، ۱۶، ۴۱، ۴۲)، ماری آنتوانت (۸، ۱۵، ۲۰، ۲۳)، کاترین دوم (۱۰، ۱۱، ۱۹) و ماری استوارت (۳، ۲۵) که در مقاطع مختلف کتاب‌های دهه‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۰ بازتولید شده‌اند. این تکرارها در عین آنکه بر جنبه آموزشی آشنایی با تاریخ اروپا دلالت دارند، نشانگر نوعی گرایش نظام‌مند به بازنمایی زن در مقام چهره‌ای سلطنتی، اشرافی و وابسته به قدرت‌اند. در کنار این چهره‌ها، نمونه‌های محدودی از زنان ایرانی به چشم می‌خورد، از جمله تصویر فاطمه، خواهر شاه، در حال مطالعه (تصویر ۲۶) و چند مورد مربوط به ملکه فرح پهلوی و خانواده سلطنتی در سال‌های پایانی پهلوی دوم (تصاویر ۳۵، ۳۶، ۳۷) که نشان از انتقال تدریجی مرکز ثقل بازنمایی زن از چهره‌های غربی به چهره‌های ایرانی در چارچوب رسمی قدرت دارد. افزون بر این، حضور تصاویر مذهبی نظیر خانواده مقدس از آثار رافائل (تصاویر ۱ و ۳۹) یا آثار داوینچی (۴۰) و نیز چهره‌های اسطوره‌ای و تاریخی همچون زنان رومی و عرب (۴، ۵، ۶) یا همسر نیکلای دوم (۳۱) گستره‌ای متنوع از نقش‌های نمادین را دربرمی‌گیرد که از قدیسه و مادر تا ملکه و همسر قدرت‌مند را شامل می‌شود.

در این میان، تکرار مکرر برخی چهره‌ها - به‌ویژه ملکه ویکتوریا و ماری آنتوانت - و نیز تأکید بر تصاویر مربوط به اروپا در قرون ۱۸ و ۱۹، گویای نوعی هم‌سویی محتوای آموزشی با گفتمان جهانی مدرنیته و سلطنت است، بی‌آنکه لزوماً به موقعیت زن ایرانی یا شرقی توجهی مستقیم داشته باشد. از لحاظ زمانی، می‌توان مشاهده کرد که تصاویر دهه‌های نخست، بیشتر برگرفته از منابع اروپایی و چاپ‌های وزارت فرهنگ‌اند، در حالی که در دهه ۱۳۵۰ تصاویر جدیدی از زنان ایرانی معاصر افزوده شده که رنگ و بوی ملی‌گرایانه و نوسازانه دارند، مانند تصویر زنان سپاه دانش (۳۸) یا تصاویر رسمی ملکه فرح پهلوی (۳۵، ۳۷). بدین ترتیب، کل مجموعه را می‌توان به‌مثابه آرشیوی از بازنمایی‌های چندگانه دانست که از یک‌سو نشان‌دهنده تداوم علاقه به تاریخ و هنر غرب است و از سوی دیگر، کوششی تدریجی برای جای دادن چهره زن ایرانی در نظام تصویری رسمی آموزش عمومی. تکرار چهره‌های سلطنتی، حضور غالب زنان وابسته به قدرت و محدودیت شدید بازنمایی زنان عادی، مذهبی یا تاریخی بومی، همه نشان می‌دهد که کتاب‌های تاریخ این دوره بیش از آنکه به تنوع نقش‌های زنان در جوامع مختلف بپردازند، در پی تثبیت الگوی خاصی از زن فرهنگی و اشرافی بوده‌اند؛ الگویی که در دهه‌های پایانی به تدریج با چهره‌های معاصر ایرانی آمیخته شده است. در مجموع، این مجموعه تصویری، طیفی از بازنمایی‌ها را عرضه می‌کند که از اروپا تا ایران، از قدیسه تا ملکه، از مادر تا همسر پادشاه را دربرمی‌گیرد، اما همواره در چارچوب تصویری و بیانی کنترل‌شده و منسجم قرار دارد که هدف آن انتقال نوعی نظم دیداری از تاریخ و هویت زن در بستر آموزش رسمی است؛ نظامی که هم به ضرورت‌های آموزشی وفادار مانده و هم به مقتضیات فرهنگی و سیاسی هر دوره پاسخ داده است.

۲-۴. گفتمان فوکو

۲-۴-۱. گفتمان قدرت و بدن زن در نظام دانایی آموزشی پهلوی دوم

در چارچوب اندیشه فوکو، آموزش و به‌ویژه کتاب درسی، صرفاً ابزار انتقال دانش نیست، بلکه نهاد تولید قدرت/دانش است؛ یعنی نظامی که از طریق گزینش و تنظیم دانش، بدن‌ها و ذهن‌ها را سامان می‌دهد. تحلیل تصاویر زنان در کتاب‌های تاریخ دوره پهلوی دوم نشان می‌دهد که این متون بصری، در ظاهر حامل اطلاعات تاریخی‌اند، اما در واقع درون منطق گفتمان قدرت عمل می‌کنند. در این تصاویر، زن نه در مقام کنشگر تاریخ، بلکه به‌عنوان ابژه‌ای گفتمانی بازنمایی می‌شود که معنا و هویت او در نسبت با نظم سیاسی و فرهنگی دولت تعریف می‌گردد. زنانی چون ملکه الیزابت (تصاویر ۲ و ۱۸)، ملکه ویکتوریا (تصاویر ۹، ۱۲، ۱۳، ۱۶، ۲۲، ۳۲، ۴۱)، ماری آنتوانت (تصاویر ۸، ۱۵، ۲۰، ۲۳) و کاترین دوم (تصاویر ۱۰، ۱۱، ۱۹، ۲۴)، در مقام چهره‌هایی از تاریخ اروپا به نمایش درآمده‌اند، اما در واقع حامل رمزگان فرهنگی دیگری‌اند: آن‌ها نشانه‌هایی از تمدن، نظم و قدرت غربی‌اند که در کتاب‌های ایرانی به‌مثابه معیار

سنجش پیشرفت و فرهنگ معرفی می‌شوند. این انتخاب آگاهانه از تصاویر، سازوکاری از قدرت است که از طریق بازنمایی بدن زن اروپایی، الگوی مطلوب زن متمدن و مدرن را به‌طور ضمنی به مخاطب ایرانی القا می‌کند.

در این میان، بدن زن، همان‌گونه که فوکو می‌گوید، سطحی است که بر آن سیاست قدرت نوشته می‌شود. بدن زنان در کتاب‌های درسی، چه در قالب ملکه‌های اروپایی، چه در قالب فرح پهلوی (تصاویر ۳۵ و ۳۷)، همواره در نسبت با دولت و گفتمان حاکم تعریف می‌شود. تصویر فرح، زنی شهری، آراسته، موقر و مدرن را باز می‌نماید که در کنار شاه یا در بستر خانواده سلطنتی (تصویر ۳۶) قرار دارد. این بدن زنانه در ظاهر حامل شکوه، اما در واقع تابع نظم انضباطی است که از بالا سازمان می‌یابد. در مقابل، تصویر زنان عرب بدوی (تصاویر ۵ و ۶) یا زنان رومی (تصویر ۴) بازتابی از دیگری فرهنگی است: بدن‌های بی‌نظم، ابتدایی و فاقد تمدن که در مقابل بدن زن اروپایی یا ایرانی مدرن، معنای عقب‌ماندگی را تولید می‌کنند. بدین ترتیب، گفتمان قدرت از طریق تقابل‌های بصری میان زن مدرن/زن بدوی و زن اروپایی/زن شرقی، بدن را به ابزار تمایز و نرمال‌سازی تبدیل می‌کند.

در پرتو دستگاه نظری فوکو، می‌توان نشان داد که کتاب‌های درسی تاریخ پهلوی دوم در مقام نهادهای مؤکد «قدرت/دانش»، بدن زن را به‌مثابه سطحی برای حک‌شدن سیاست‌های سلطه و سوژه‌سازی به کار می‌گیرند؛ زیرا به تعبیر فوکو، دانش هرگز بی‌طرف نیست و همواره در شبکه‌ای از روابط قدرت عمل می‌کند که از طریق آن «بدن‌ها رام، مفید و قابل کنترل» می‌شوند (فوکو، ۱۳۸۷). در این چارچوب، تصاویر ملکه‌های اروپایی همچون الیزابت، ویکتوریا، ماری آنتوانت و کاترین دوم، گرچه در ظاهر نقش‌های تاریخی را بازنمایی می‌کنند، اما در واقع در مدار انضباطی گفتمان قرار می‌گیرند: آن‌ها به‌منزله‌ی نشانه‌هایی از «تمدن»، «نظم» و «پیشرفت» غرب بازنمایی می‌شوند و بدین‌سان نوعی «بدن آرمانی» را مفروض می‌سازند که گفتمان آموزشی می‌کوشد آن را به‌طور ضمنی به مخاطب ایرانی القا کند؛ همان فرآیندی که فوکو در تحلیل سازوکارهای تولید «رژیم‌های حقیقت» توضیح می‌دهد (فوکو، ۱۳۸۴). در این میان، بدن فرح پهلوی نیز در مقام سوژه‌ای ظاهراً فعال اما در عمل درهم‌تنیده با ساختار سلطنتی، شکل زن مدرن مشروع و دولتی را تثبیت می‌کند؛ بدنی آرایش‌یافته، منضبط و همواره در نسبت با اقتدار سیاسی شاه. در مقابل، تصاویر زنان عرب بدوی یا زنان رومی، به‌عنوان «دیگری» فرهنگی، بدن‌هایی بی‌نظم، سنتی و فاقد قابلیت تولید معرفت تاریخی معرفی می‌شوند—بدن‌هایی که در منطق گفتمانی مسلط، نقش «نقطه تقابل» را بازی می‌کنند و مطابق آنچه فوکو در مورد سازوکارهای حذف و فرودستی گفتمان توضیح می‌دهد، زمینه را برای برجسته‌سازی سوژه‌های مطلوب فراهم می‌آورند (فوکو، ۱۳۸۹). از این‌رو، دوگانه‌های بصری زن اروپایی/زن شرقی و زن مدرن/زن بدوی نه بازتابی از واقعیت، بلکه سازوکارهایی هنجارساز و انضباطی‌اند که بدن زنان را در میدان قدرت سامان می‌دهند و دستگاه دانایی آموزشی پهلوی دوم را به ابزاری برای تولید سوژه مطیع، متمدن و همسو با ایدئولوژی دولت بدل می‌کنند.

در منطق مدرن‌سازی پهلوی دوم، زن بیش از آنکه فردی تاریخی باشد، استعاره‌ای از ملت مدرن و منضبط است. دولت از طریق بازنمایی زن در کتاب‌های درسی می‌کوشد نظم مدرن را طبیعی جلوه دهد و بدنی منطبق با ارزش‌های نوین بسازد. این امر را می‌توان در تصاویر مربوط به سپاه دانش زنان (تصویر ۳۸) به‌وضوح مشاهده کرد: زنانی با پوشش منظم، چهره‌ای متین و حالت‌های خدمت‌رسانی به جامعه که بدنشان همزمان نشانه‌ای از پاکی، انضباط و خدمت است. این نوع بازنمایی‌ها در منطق فوکویی، بخشی از فرایند قدرت نرمال‌ساز هستند؛ قدرتی که نه از طریق اجبار، بلکه با تولید معیارهای رفتاری و اخلاقی بر بدن‌ها اعمال می‌شود.

از سوی دیگر، حضور مکرر ملکه‌های اروپایی در کتاب‌های تاریخ، مانند ملکه ویکتوریا یا ماری استوارت (تصاویر ۳ و ۲۵)، نشانگر پیوندی است میان تجدد و زن‌بودگی. زن در اینجا استعاره‌ای از پیشرفت و سلطنت مشروع است، اما همواره در نسبت با مردی قدرت‌مند (پادشاه، شاه، یا نیکلای دوم در تصاویر ۱۷ و ۳۱) بازنمایی می‌شود. بدین‌سان، بدن زن نه مرکز قدرت، بلکه میدان بازتاب آن است. از منظر فوکو، این وضعیت بیانگر آن است که گفتمان قدرت، سوژه‌ی زن را تولید می‌کند تا از طریق او، خود را بازتولید نماید.

پس در منطق مدرن‌سازی پهلوی دوم، بازنمایی زن در کتاب‌های درسی نه بازتاب واقعیت اجتماعی زنان، بلکه کنشی گفتمانی برای ساختن سوژه‌ای مطیع، منضبط و هم‌ساز با پروژه دولت است؛ پروژه‌ای که به تعبیر فوکو، از طریق سازوکارهای «نرمال‌سازی» و تولید معیارهای رفتاری، بدن‌ها را در قالب الگوهای مطلوب سامان می‌دهد (فوکو، ۱۳۸۷). در همین راستا، تصویر سپاه دانش زنان (تصویر ۳۸) نمونه‌ای پراگماتیک است: زنانی با بدن‌هایی منظم، پوشش یکسان، چهره‌هایی آرام و ژست‌هایی خدمت‌رسان که در آنها «بدن مطیع» و «بدن مفید» هم‌زمان ساخته می‌شود. این تصویر، همان‌گونه که فوکو در بحث «قدرت انضباطی» توضیح می‌دهد، بدن را نه از طریق اجبار، بلکه از طریق القای هنجار، نظارت، و تمرین‌های تکرارشونده در مسیر سوژه‌سازی قرار می‌دهد (فوکو، ۱۳۸۴). در اینجا زن استعاره‌ای از «ملت مدرن» است: بدنی پاک‌سازی‌شده، منظم و واجد قابلیت خدمت به دولت، که از خلال آن نظم جدید طبیعی‌سازی می‌شود. حضور مکرر ملکه‌های اروپایی —از ملکه ویکتوریا تا ماری استوارت (تصاویر ۳ و ۲۵)— نیز بخشی از همین استراتژی است: زنان سلطنتی اروپایی در مقام نشانه‌های تمدن، مشروعیت و پیشرفت ظاهر می‌شوند، اما همواره در نسبت با مردی صاحب قدرت بازنمایی می‌گردند، به‌گونه‌ای که بدن زن نه سرچشمه اقتدار، بلکه سطح بازتاب آن است. این امر آن چیزی است که فوکو از آن با عنوان «تولید سوژه از طریق شبکه‌های قدرت» یاد می‌کند؛ شبکه‌ای که از دل گفتار تاریخی، زن را چنان می‌سازد که هم حامل ایدئولوژی مدرن‌سازی باشد و هم در جایگاه ابژه‌ی نرمال‌شده، بازتولیدکننده همان سازوکارهای قدرت شود (فوکو، ۱۳۸۹). بدین ترتیب، گفتمان مدرن‌سازی پهلوی دوم، با به‌کارگیری

استعاره زن - ملت، بدن زن را تبدیل به صحنه‌ای برای تثبیت نظم مدرن، مشروعیت سیاسی و اخلاق نرمال‌سازی شده‌ای می‌کند که از طریق آن دولت می‌کوشد «ملت مطلوب» را در تخیل بصری کودکان و نوجوانان بسازد.

۳-۲-۴. رژیم بصری قدرت و انضباط نگاه

یکی از مفاهیم محوری در اندیشه فوکو، رژیم دیداری قدرت است؛ نظامی که در آن نگاه ابزار اعمال قدرت است. در کتاب‌های درسی تاریخ، این نگاه از جایگاه نهاد آموزشی و دولت به بدن زن اعمال می‌شود. زنان در تصاویر، اغلب دیده می‌شوند ولی نمی‌نگرند؛ آن‌ها ابژه‌ی نگاه هستند، نه صاحب نگاه. به‌ویژه در تصویر خواهر شاه، فاطمه پهلوی، در حال مطالعه (تصویر ۲۶)، این تضاد به‌خوبی نمایان است: زن در مقام یادگیرنده، اما نه اندیشنده، در فضای درباری و خصوصی نشان داده می‌شود؛ یعنی دانش او در چارچوب قدرت و خانواده سلطنتی کنترل می‌گردد. چنین بازنمایی‌هایی در عمل، تولید نوعی نظم دیداری است که در آن زنان تنها در صورتی مشروعیت دارند که در چارچوب خانواده، دین، یا سلطنت ظاهر شوند.

همین منطق را می‌توان در تصاویر مذهبی مانند خانواده مقدس رافائل (تصاویر ۱ و ۳۹) یا آثار لئوناردو داوینچی (تصویر ۴۰) مشاهده کرد؛ در این تصاویر، زن در مقام مادر یا قدیسه حضور دارد، نه به‌عنوان فاعل تاریخ. این شکل از بازنمایی، به تعبیر فوکو، نمونه‌ای از انضباط نگاه است؛ نظامی که بدن زن را به نماد فضیلت، فداکاری و سکوت تبدیل می‌کند و عاملیت او را به سطحی نمادین فرو می‌کاهد.

در چارچوب تبارشناسی فوکو، «رژیم بصری قدرت» سازوکاری است که در آن نگاه نه امری منفعل، بلکه ابزاری برای تولید حقیقت، تنظیم رفتار و تثبیت سلسله‌مراتب است؛ نگاهی که بیش از آنکه فقط ببیند، نظم می‌بخشد و سوژه می‌سازد (فوکو، ۱۳۸۷). در کتاب‌های درسی تاریخ پهلوی دوم، این نظم دیداری از طریق شیئی‌سازی نگاه به بدن زن به‌کار می‌افتد؛ زن دیده می‌شود اما نمی‌نگرد، در معرض نگاه است اما صاحب نگاه نیست. این رابطه قدرت در تصویر فاطمه پهلوی در حال مطالعه آشکار است: زن در مقام یادگیرنده قرار گرفته، اما یادگیری او در فضایی به‌شدت رمزگذاری‌شده—درباری، خصوصی و محصور در سلسله‌مراتب سلطنتی—رخ می‌دهد؛ گویی دانش او باید از مسیر قدرت بگذرد تا امکان‌پذیر شود. چنین بازنمایی‌ای مصداق همان چیزی است که فوکو آن را «اقتصاد نگاه» می‌نامد، جایی که نگاه نه از پایین، بلکه از بالا سازماندهی می‌شود و سوژه را در جایگاه مطلوب قدرت می‌نشاند (فوکو، ۱۳۸۱). در همین راستا، تصاویر مذهبی همچون خانواده مقدس رافائل (تصاویر ۱ و ۳۹) یا آثار داوینچی (تصویر ۴۰)، زن را در مقام مادری قدسی، عفیف و کاملاً رمزگذاری‌شده بازنمایی می‌کنند؛ بدنی که باید حامل فضیلت باشد، نه اراده. این تصاویر دستگاہی از «انضباط نگاه» را می‌سازند که در آن زن نه به‌عنوان نیروی کنشگر تاریخی، بلکه به‌مثابه نماد اخلاقی و تصویری تثبیت‌شده از پاکی و سکوت ظاهر می‌شود. چنین نظامی، مطابق تحلیل فوکو از رابطه نگاه و قدرت، سوژه

زن را به ابژه‌ای بصری فرو می‌کاهد و از طریق قاب‌بندی نقش‌های او—به‌عنوان دختر دربار، مادر مقدس یا زن خدمت‌گزار—امکان هرگونه عاملیت یا نگاه متقابل را مسدود می‌کند؛ زیرا در رژیم بصری قدرت، تنها آنکه نگاه می‌کند صاحب اختیار است، و آنکه دیده می‌شود، موضوع انضباط، کنترل و تعریف گفتمانی (فوکو، ۱۳۸۴).

۴-۲-۴. کتاب درسی به‌مثابه نهاد انضباطی و سیاست بدن

فوکو نهاد آموزش را یکی از عرصه‌های اصلی انضباط مدرن می‌داند؛ جایی که از طریق نظم، زمان، فضا و تصویر، بدن‌ها تربیت می‌شوند. کتاب درسی تاریخ نیز در دوره پهلوی دوم در همین منطق عمل می‌کند: ابزاری برای نظم‌دهی به ذهن و بدن دانش‌آموزان، به‌ویژه در بازنمایی زن. تصاویر زنان، از ملکه‌های اروپایی و ایرانی تا زنان سپاه دانش، همگی در وضعیت‌های ایستاده، منظم، آراسته و اغلب مطیع نمایش داده شده‌اند. این بدن‌ها حامل ارزش‌هایی هستند که دولت می‌خواهد بازتولید کند: وفاداری، اخلاق، انضباط و خدمت. در مقابل، زنان بدوی یا تاریخی غیرغربی (تصاویر ۴ تا ۶) در موقعیت‌هایی غیرمنظم، بی‌پوشش یا منفعل ظاهر می‌شوند تا مفهوم دیگری و عقب‌ماندگی را تثبیت کنند. به این ترتیب، کتاب درسی به‌عنوان نهاد انضباطی، از تصویر برای ساختن سلسله‌مراتب میان بدن‌ها و ارزش‌ها بهره می‌گیرد.

این فرایند، همان چیزی است که فوکو از آن با عنوان سیاست بدن‌ها یاد می‌کند؛ یعنی فرآیند تاریخی‌ای که در آن بدن به نقطه تقاطع قدرت و دانش تبدیل می‌شود. در نظام آموزشی پهلوی دوم، بدن زن به ابزاری برای بازنمایی دولت و ملت تبدیل شد: بدنی که باید زیبا باشد اما نه اغواگر، باسواد اما نه مستقل، فعال اما در خدمت دولت. بدین‌سان، کتاب درسی تاریخ، نه فقط آموزگار گذشته، بلکه سازنده‌ی آینده‌ی جنسیتی ملت بود.

در پرتو اندیشه‌های فوکو، می‌توان گفت تصاویر زنان در کتاب‌های تاریخ پهلوی دوم، بخشی از یک اقتصاد دیداری قدرت هستند که در آن تصویر، بدن و گفتمان درهم تنیده‌اند. دولت از طریق این تصاویر، نوعی سوژه زنانه‌ی مطلوب را می‌سازد که نشانه‌ی نظم، تجدد و انضباط است. زنانی که در تصاویر ظاهر می‌شوند، هرچند متنوع به نظر می‌رسند—از ملکه ویکتوریا (تصاویر ۹، ۱۳، ۲۲، ۳۲، ۴۱) تا فرح پهلوی (تصاویر ۳۵ و ۳۷)—اما در همه جا حامل پیامی واحدند: مشروعیت قدرت از مسیر انضباط بدن زنانه می‌گذرد. در نتیجه، کتاب درسی تاریخ در دوره پهلوی دوم، مصداقی از همان چیزی است که فوکو نظام انضباطی حقیقت می‌نامد: نظامی که از طریق دانش تاریخی و تصویر، هویت زن را به شکلی خاص تعریف و تثبیت می‌کند تا از رهگذر آن، گفتمان قدرت استمرار یابد.

در منطق تبارشناسانه فوکو، کتاب درسی چیزی فراتر از رسانه‌ای آموزشی است: دستگاهی انضباطی برای تنظیم بدن‌ها، زمان‌ها، فضاها و حتی شیوه‌های نگاه‌کردن. در چنین دستگاهی، بدن زن به نقطه‌ای مرکزی برای اعمال «سیاست بدن‌ها» تبدیل می‌شود؛ نقطه‌ای که در آن قدرت از طریق جزئی‌ترین حرکات، وضعیت‌ها و فرم‌های بصری عمل می‌کند (فوکو،

(۱۳۸۷). در کتاب‌های تاریخ پهلوی دوم، این سیاست به‌واسطه ادبیات تصویری به اجرا درمی‌آید: زنانی که در تصاویر ظاهر می‌شوند—از ملکه‌های اروپایی گرفته تا زنان سپاه دانش—همگی در بدن‌هایی مقید و کدگذاری‌شده نمایش داده می‌شوند؛ بدن‌هایی در وضعیت ایستاده، موقر، پوشیده و غالباً هماهنگ، که نشانه‌های انضباط، کارآمدی و اخلاق عمومی را حمل می‌کنند. این بدن‌های «قابل اداره» و «قابل اعتماد» همان چیزی هستند که فوکو از آن به‌عنوان خروجی تکنیک‌های تربیت انضباطی یاد می‌کند؛ تکنیک‌هایی که از طریق تکرار، نظارت و تقسیم‌بندی فضایی، بدن‌ها را به ابزارهای نظم تبدیل می‌کنند (فوکو، ۱۳۸۴). در مقابل، بدن‌های دیگر—زنان بدوی، زنان اقوام غیرغربی یا چهره‌های تاریخی خارج از دایره تجدد—در موقعیت‌هایی غیرمنظم، رها یا منفعل بازنمایی می‌شوند؛ گویی بی‌انضباطی آن‌ها نه فقط ویژگی فرهنگی، بلکه ناتوانی ذاتی در ورود به مدار تجدد است. این دوگانه‌سازی سازمان‌یافته نشان می‌دهد که کتاب درسی چگونه از تصویر برای تثبیت مرزبندی میان «بدن مطلوب» و «بدن نامطلوب» بهره می‌گیرد. آنچه در سطح ظاهری تفاوت فرهنگی به نظر می‌رسد، در واقع بخشی از فرایند گسترده‌تری است که فوکو آن را «اقتصاد سیاسی بدن» می‌نامد، جایی که بدن‌ها به سرمایه‌هایی برای تولید نظم، مشروعیت و حقیقت تبدیل می‌شوند (فوکو، ۱۳۸۹). در این نظام، بدن زن ایرانی—از فرج پهلوی تا دختران سپاه دانش—نه صرفاً یک فرد، بلکه نماینده‌ی ملت مدرن، آینده مطلوب و تضمین‌کننده تداوم دولت بازنمایی می‌شود؛ بدنی که باید تحصیل‌کرده باشد اما نه خودآیین، زیبا باشد اما نه اغواگر، فعال باشد اما در چارچوب خدمت، و مدرن باشد اما تحت نظارت. بدین ترتیب، کتاب درسی تاریخ پهلوی دوم نه تنها گذشته را روایت نمی‌کند، بلکه آینده را شکل می‌دهد: آینده‌ای که در آن هویت زنانه پیشاپیش توسط سازوکارهای قدرت تعریف شده است. این همان «نظام انضباطی حقیقت» است؛ دستگاهی که از طریق روایت تاریخی و تصویر، سوژه‌ای زنانه تولید می‌کند که استمرار گفتمان قدرت را تضمین می‌کند و بدن او به رسانه‌ای برای تثبیت نظم سیاسی بدل می‌شود.

۳-۴. پیامدهای فرهنگی و آموزشی تحلیل تصاویر زنان

پس بر اساس نتایج این تحقیق، بازنمایی زنان در کتاب‌های درسی تاریخ پهلوی دوم، صرفاً امری مربوط به گذشته نیست، بلکه بخشی از یک منطق فرهنگی و آموزشی عمیق‌تر است که تا امروز نیز در نظام آموزشی ایران و دیگر جوامع مدرن استمرار دارد. کتاب درسی به‌عنوان یکی از کارآمدترین ابزارهای نهاد آموزش، همواره نقش تعیین‌کننده‌ای در تولید و بازتولید ارزش‌ها، هنجارها و صورت‌بندی‌های هویتی داشته است. بر اساس تحلیل انجام‌شده، بدن زن در این متون نه تنها موضوعی آموزشی، بلکه عنصری سیاسی است که از طریق آن، ایده‌ی نظم، مدرنیته، و انضباط به نسل‌های آینده منتقل می‌شود. این یافته‌ها نشان می‌دهد که آموزش رسمی، در سطحی پنهان‌تر، در خدمت گفتمان قدرت عمل می‌کند؛ گفتمانی که از طریق تصویر، بدن را به ابژه‌ای قابل مدیریت و معنا را به عرصه‌ای انضباطی بدل می‌سازد. چنین درکی از آموزش، زمینه را برای بازاندیشی در سیاست‌های فرهنگی و تصویری امروز فراهم می‌کند. به بیان دیگر، تحلیل

تاریخی تصاویر زنان در متون درسی می‌تواند به بازنگری در شیوه‌های معاصر بازنمایی جنسیت در آموزش منجر شود؛ به‌ویژه در دورانی که رسانه‌های آموزشی جدید، همچنان در شکل‌دهی به تصورات جنسیتی نقش ایفا می‌کنند. از این منظر، نتایج این پژوهش دعوتی است برای بازاندیشی در آینده‌ی سیاست‌های تصویری و جنسیتی نظام آموزشی، تا فرآیندهای تربیتی به جای بازتولید نظم انضباطی، به سمت تقویت عاملیت و برابری جنسیتی حرکت کنند.

با وجود کارآمدی چارچوب گفتمانی فوکو در تبیین روابط میان قدرت، دانش و بازنمایی، به‌ویژه در فهم سازوکارهای انضباطی در متون آموزشی، نمی‌توان از محدودیت‌های این رویکرد در تحلیل فرهنگی و تاریخی غافل ماند. نخست آن‌که فوکو با تأکید بر ساختارهای کلان قدرت و منطق انضباطی نهادها، کمتر به عاملیت کنشگران، مقاومت‌های روزمره و تفاوت‌های فرهنگی در فرآیند دریافت معنا توجه می‌کند (Portschy, ۲۰۲۰). در نتیجه، رویکرد فوکویی گاه خطر تقلیل پیچیدگی‌های فرهنگی به شبکه‌ای از مناسبات قدرت را در پی دارد و از درک تجربه‌های چندگانه‌ی زیسته‌ی زنان و دانش‌آموزان بازمی‌ماند. افزون بر این، در چارچوب فوکویی، تصویر به‌مثابه «ابزار قدرت» بیش از آن‌که به‌عنوان «فضای چندصدایی معنا» فهم شود، در جایگاه ابژه‌ای برای نظم‌بخشی و مراقبت گفتمانی قرار می‌گیرد؛ در حالی که تحلیل فرهنگی معاصر نشان داده است که تصاویر آموزشی می‌توانند واجد ظرفیت‌های مقاومتی، بازتفسیر و بازآفرینی نیز باشند (Haugaard, ۲۰۲۲). از این منظر، گفتمان فوکو هرچند در فهم «چگونگی کارکرد قدرت در تولید دانش» بی‌بدیل است، اما در توضیح «چگونگی بازتعریف و جابه‌جایی معنا از سوی مخاطب» به چارچوب‌های مکملی چون نشانه‌شناسی فرهنگی، نظریه دریافت و حتی تحلیل فمینیستی نیاز دارد (Guedon, ۱۹۷۷). بنابراین، نقد فوکویی نه به قصد نفی، بلکه برای گشودن افق‌های تازه‌ای در تحلیل تصویری است که در آن، قدرت نه صرفاً به‌عنوان سرکوب، بلکه به‌مثابه رابطه‌ای سیال، متکثر و قابل مقاومت بازاندیشی می‌شود.

۵. نتیجه گیری

بر اساس تحلیل گفتمانی و دیداری انجام‌شده بر مجموعه تصاویر زنان در کتاب‌های درسی تاریخ دوره پهلوی دوم، می‌توان نتیجه گرفت که این متون تصویری به‌طور بنیادین در خدمت بازتولید گفتمان قدرت، ایدئولوژی سلطنتی و نظم جنسیتی دوران خود بوده‌اند. تحلیل داده‌ها بر پایه نظریه گفتمان فوکو نشان می‌دهد که تصاویر زنان در این کتاب‌ها، هرچند در ظاهر بخشی از محتوای آموزشی و آشنایی با تاریخ تمدن‌ها هستند، در واقع ساختارهایی از معنا را بازنمایی می‌کنند که از دل شبکه قدرت/دانش و دستگاه‌های ایدئولوژیک دولت برآمده‌اند. در سطح نخست، همان‌گونه که فوکو می‌گوید، کتاب درسی نه رسانه بی‌طرف دانش، بلکه بخشی از نظام دانایی قدرت است؛ نظامی که بدن‌ها را از طریق انضباط، نرمال‌سازی و نگاه تربیت می‌کند. در تصاویر زنان در این کتاب‌ها، بدن زن به سطحی برای نوشتن سیاست تبدیل شده است؛ زنانی که در مقام ملکه‌های اروپایی—از ویکتوریا و الیزابت تا ماری آنتوانت و کاترین دوم—به نمایش درآمده‌اند، در ظاهر نقش تاریخی دارند، اما در واقع حامل دلالت‌هایی از انضباط، وقار و تمدن‌اند که از دید

گفتمان سلطنتی مطلوب تلقی می‌شود. تقابل میان زن متمدن/زن بدوی، زن سلطنتی/زن عادی و زن اروپایی/زن شرقی در تمامی این تصاویر نوعی گفتمان بصری از قدرت ایجاد می‌کند که از خلال آن بدن زن، به ابژه‌ای تربیتی و ایدئولوژیک بدل می‌شود. حضور تصاویر زنان بدوی عرب (۵، ۶) یا زنان رومی (۴) در کنار ملکه‌های اروپایی، در حقیقت بازنمایی سلسله‌مراتبی از دیگری است که در خدمت تعریف خودِ مدرن و متمدن قرار دارد. از سوی دیگر، تصویر زنان ایرانی نظیر فاطمه پهلوی (۲۶) یا ملکه فرح پهلوی (۳۵، ۳۷) در دهه‌های پایانی، نشان‌دهنده انتقال تدریجی مرکز بازنمایی از الگوی غربی به الگوی بومی سلطنتی است، بی‌آنکه ساختار قدرت در تصویر تغییر کند؛ زن همچنان در جایگاه نمادین خانواده، دولت و نظم اجتماعی باقی می‌ماند.

از ترکیب این چشم‌انداز نظری می‌توان نتیجه گرفت که تصاویر زنان در کتاب‌های درسی تاریخ پهلوی دوم نه فقط عناصر دیداری، بلکه کنش‌های گفتمانی‌اند که در سه سطح عمل می‌کنند: نخست، در سطح فوکویی، به عنوان ابزار تولید قدرت/دانش و انضباط بدن‌ها؛ در این فرایند، زن از فاعل تاریخی به ابژه فرهنگی تبدیل می‌شود؛ او یا قدیسه است یا ملکه، اما نه شهروند و نه کنشگر. تنوع ظاهری چهره‌ها—از خانواده مقدس (۱، ۳۹) تا سپاه دانش (۳۸)—در واقع شبکه‌ای از تفاوت‌های کنترل‌شده است که همگی در خدمت تثبیت گفتمان مرکزی مدرنیته سلطنتی عمل می‌کنند. در نهایت، می‌توان گفت کتاب‌های درسی تاریخ پهلوی دوم از تصویر برای بازنمایی نه تاریخ زنان، بلکه سیاست بدن‌ها بهره بردند؛ سیاستی که در آن بدن زن، حامل معناهای ملی، اخلاقی و تمدنی است، اما هرگز مالک معنای خویش نیست. بدین ترتیب، آموزش تاریخ در این دوره را باید فرایندی دانست که از طریق تصویر، نه فقط گذشته را روایت می‌کرد، بلکه آینده اجتماعی و جنسیتی مطلوب دولت را نیز می‌ساخت—آینده‌ای که در آن زن، آینه انضباط، مدرنیته و وفاداری به قدرت است.

منابع و مآخذ

کتاب‌ها و مقالات

- ابراهیمی، رضا ضیا. (۱۳۹۸). پیدایش ناسیونالیسم ایرانی. تهران: مرکز.
- احمدزاده خانیانی، ندا، شورمیچ، محمد و قنبری مله، زهرا. (۱۴۰۱). بررسی وضعیت آموزش تاریخ در آموزش و پرورش دوره پهلوی دوم (۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷) [پایان‌نامه کارشناسی ارشد]. دانشگاه پیام نور.

- اکبری، محمدعلی. (۱۳۹۳). تبارشناسی هویت جدید ایرانی (عصر قاجاریه و پهلوی اول) (چاپ دوم). تهران: علمی و فرهنگی.
- اکبری، محمدعلی. (بی تا). دولت و فرهنگ در ایران (۱۳۰۴-۱۳۵۷). تهران: مؤسسه انتشاراتی روزنامه ایران.
- امیری، حسن و ابراهیم زاده، عیسی. (۱۳۸۹). ترسیم هویت ایرانی در کتاب‌های درسی ادبیات فارسی و تاریخ مقطع متوسطه ایران از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۴۴ [پایان‌نامه کارشناسی ارشد]. دانشگاه شهید بهشتی.
- بیگدلو، رضا. (۱۳۸۰). باستان‌گرایی در تاریخ معاصر ایران. تهران: نشر مرکز.
- بیگدلو، رضا. (۱۳۹۳). ارزیابی انتقادی تاریخ‌نگاری ناسیونالیستی در ایران. مجله مطالعات ملی، ۱۵ (۲)، ۹۵-۱۲۶.
- بیگدلو، رضا و شهیدانی، شهاب. (۱۳۹۶). تحلیل نوسازی نظام آموزشی ایران در دهه چهل و اوایل دهه پنجاه (با تأکید بر کنفرانس انقلاب آموزشی رامسر). مجله علمی و پژوهشی تاریخ ایران، ۱۰ (۳)، ۲۵-۴۵.
- پهلوی، محمدرضا. (۱۳۴۵). انقلاب سفید. تهران: چاپخانه بانک ملی ایران.
- پهلوی، محمدرضا. (۱۳۵۶). ماموریت برای وطن. تهران: چاپخانه سازمان هنرهای زیبا.
- پهلوی، محمدرضا. (۱۳۷۱). پاسخ به تاریخ (ترجمه شهریار ماکان). تهران: نشر شهر آب.
- خسروانیان، حمیدرضا و ابراهیم زاده، عیسی. (۱۳۸۷). ترسیم هویت ملی (ایرانی) در کتاب‌های درسی تاریخ متوسطه از سال ۱۳۴۳ تا ۱۳۸۵ [پایان‌نامه کارشناسی ارشد]. دانشگاه شهید بهشتی.
- راوندی، مرتضی. (۱۳۸۳). سیر فرهنگ و تاریخ تعلیم و تربیت در ایران و اروپا. تهران: نگاه.
- رأعی گلوچه، سجاد و رحمانیان، داریوش. (۱۳۹۶). سیاست و آموزش در دوره پهلوی دوم؛ بررسی موردی علل، چگونگی و فرایند تغییر مباحث و مصوبات شورای عالی فرهنگ (۱۳۲۰-۱۳۳۲). تاریخ اسلام و ایران، ۲۷ (۳۵)، ۵۷-۸۰.
- سبزی، ابوالقاسم، سرفرازی، عباس و علیزاده، محمدعلی. (۱۳۹۴). آسیب‌شناسی آموزش تاریخ در مدارس ابتدایی و دبیرستان از دارالفنون تا پهلوی دوم [پایان‌نامه کارشناسی ارشد]. دانشگاه فردوسی مشهد.
- سلیمانی، حامد، وکیلی، هادی و سرفرازی، عباس. (۱۴۰۰). تأثیرات انقلاب سفید در متون درسی آموزش و پرورش دوره پهلوی [پایان‌نامه کارشناسی ارشد]. دانشگاه فردوسی مشهد.
- فرامرزی، اعظم، کلهر، محمد و خدری زاده، علی اکبر. (۱۴۰۰). ترویج آموزه‌ها و مفاهیم ملی در محتوای کتاب‌های درسی تاریخ در عصر پهلوی دوم: کاربست نظریه تحلیل گفتمان تاریخی روث وداک. پژوهش‌های تاریخی، ۱۳ (۴)، ۷۷-۹۲.
- قاسمی پویا، اقبال. (۱۳۷۸). مدارس جدید در دوره قاجاریه: بانیان و پیشروان. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- طرفداری، محمدعلی. (۱۳۹۷). ملی‌گرایی، تاریخ‌نگاری و شکل‌گیری هویت ملی نوین در ایران. تهران: امیرکبیر.
- محبوبی اردکانی، حسین. (۱۳۷۶). تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران. تهران: دانشگاه تهران.

- ملائی توانی، علیرضا. (۱۳۹۵). گفتمان تاریخ‌نگاری رسمی دوره پهلوی پیرامون رضاشاه. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ملائی توانی، علیرضا. (۱۴۰۰). چالش‌های تاریخ‌ورزی در ایران امروز. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مناشری، دیوید. (۱۳۹۶). نظام آموزشی و ساختن ایران مدرن (ترجمه محمدحسین بادامچی و عرفان مصلح). تهران: حکمت سینا.
- وحدت، فرزین. (۱۴۰۲). رویارویی فکری ایران با مدرنیت (ترجمه مهدی حقیقت‌خواه). تهران: ققنوس.
- وجدانی، فرزین. (۱۴۰۲). تحول تاریخ‌نگاری در ایران معاصر: آموزش، ملی‌گرایی و فرهنگ نشر (ترجمه امیر سعید الهی). تهران: نشر کتاب پارسه.
- Bazzul, J. (۲۰۱۴). Critical discourse analysis and science education texts: Employing Foucauldian notions of discourse and subjectivity. *Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies*, ۳۶(۵), ۴۲۲-۴۳۷.
- Foucault, M. (۱۹۷۲). *The archaeology of knowledge* (A. M. Sheridan Smith, Trans.). Pantheon Books. (Original work published ۱۹۶۹)
- Foucault, M. (۱۹۷۵). *Discipline and punish: The birth of the prison* (A. Sheridan, Trans.). Vintage Books. (Original work published ۱۹۷۵)
- Foucault, M. (۱۹۷۸). *The history of sexuality, Vol. ۱: An introduction* (R. Hurley, Trans.). Pantheon Books. (Original work published ۱۹۷۶)

کتاب‌های درسی

- افخمی، ابراهیم و دیگران. (بی‌تا). تاریخ: برای سال دوم دبیرستان‌ها. تهران: کتاب‌فروشی یکتا.
- اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۳۵). تاریخ عمومی و ایران: برای سال سوم دبیرستان‌ها. تهران: بنگاه مطبوعاتی سعادت.
- امداد، حسن و دیگران. (۱۳۳۷). تاریخ گیتی: برای سال سوم دبیرستان‌ها. تهران: شرکت سهامی طبع کتاب.
- امداد، حسن و دیگران. (۱۳۳۸). تاریخ گیتی: برای سال دوم دبیرستان‌ها. تهران: شرکت سهامی طبع کتاب.
- باباهادی، هادی و دیگران. (۱۳۳۵). تاریخ دنیا: برای سال سوم دبیرستان‌ها. تهران: مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر.
- برهان آزاد، ابراهیم و دیگران. (۱۳۳۵). تاریخ: برای سال سوم دبیرستان‌ها. تهران: کتاب‌فروشی و چاپخانه دانش.
- برهان آزاد، ابراهیم و دیگران. (۱۳۳۵). تاریخ: برای سال دوم دبیرستان‌ها. تهران: کتاب‌فروشی و چاپخانه دانش.
- بینا، علی‌اکبر و دیگران. (۱۳۳۹ الف). تاریخ: برای سال چهارم دبیرستان‌ها. تهران: مؤسسه مطبوعاتی احمد علمی.
- جلالی‌فر، علی‌اکبر و دیگران. (۱۳۳۰). تاریخ: برای سال اول دبیرستان‌ها. تهران: کتاب‌فروشی محمدعلی علمی.

- حداد، محسن و دیگران. (۱۳۳۴). تاریخ جهان: تاریخ عمومی برای سال پنجم دبیرستان‌ها. تهران: شرکت نسبی اقبال و شرکاء.
- حداد، محسن و دیگران. (۱۳۳۶). تاریخ جهان: برای سال سوم دبیرستان‌ها. تهران: شرکت نسبی اقبال و شرکاء.
- حداد، محسن و دیگران. (۱۳۳۹). تاریخ جهان: سال ششم ادبی. تهران: شرکت سهامی انتشار کتب درسی.
- حداد، محسن و دیگران. (۱۳۴۰). تاریخ جهان: سال ششم ادبی عمومی. تهران: شرکت سهامی انتشار کتب درسی؛ چاپخانه علی‌اکبر علمی.
- حکیم آلهی، نصرت‌الله و دیگران. (۱۳۳۱). تاریخ: برای سال سوم دبیرستان‌ها. تهران: شرکت سهامی طبع و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- غمامی، حسن و دیگران. (۱۳۳۲). تاریخ عمومی و ایران برای سال سوم دبیرستان‌ها. تهران: بینا.
- محشون، حسن، خزائل، رضا و جلائی‌فر، علی‌اکبر. (۱۳۳۰). تاریخ: برای سال دوم دبیرستان‌ها. تهران: کتاب‌فروشی محمدعلی علمی.
- محشون، حسن، خزائل، رضا و جلائی‌فر، علی‌اکبر. (۱۳۳۵). تاریخ: برای سال پنجم ادبی. تهران: کتاب‌فروشی محمدعلی علمی.
- محمدیان، ابوالقاسم و خلیلی گرگانی، محمدحسن. (۱۳۵۷). تاریخ ۳ دوره راهنمایی. تهران: چاپخانه سپهر.
- ناتل خانلری، پرویز. (۱۳۴۰). تاریخ ایران از آغاز تا اسلام: برای سال ششم دبستان. تهران: شرکت سهامی طبع و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- ناتل خانلری، پرویز. (۱۳۴۱). تاریخ ایران از آغاز تا اسلام: برای سال پنجم دبستان. تهران: شرکت سهامی طبع و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- وزارت فرهنگ. (۱۳۲۱). تاریخ: برای سال چهارم دبیرستان‌ها. بی‌جا: نویسنده.
- وزارت فرهنگ. (۱۳۵۰). تاریخ: برای سال پنجم طبیعی، ریاضی و خانه‌داری. تهران: شرکت سهامی طبع و نشر کتاب‌های درسی ایران.

ضمائم

تصویر ۳- ماری استوارت (وزارت فرهنگ، ۱۳۲۱: ۲۹)

تصویر ۲- ملکه الیزابت (وزارت فرهنگ، ۱۳۲۱: ۲۷)

تصویر ۱- خانواہ بزرگ مقدس از آثار مشہور رافائل (وزارت فرهنگ، ۱۳۲۱: ۱۰)

تصویر ۵- زنهای بدوی عرب (محشون و دیگران، ۱۳۳۰: ۶۴)

تصویر ۴- یک زن رومی، (جلالی فرو دیگران، ۱۳۳۰: ۶۲)

تصویر ۸- ماری آنتوانت (حکیم الهی،
۱۳۳۱: ۱۰)

تصویر ۷- ملکه الیزابت (محشون و
دیگران، ۱۳۳۰: ۱۸۳)

تصویر ۶- زنان عرب (محشون و
دیگران، ۱۳۳۰: ۶۶)

تصویر ۱۱- کاترین دوم (غمامی، ۱۳۳۲: ۱۴۷)

تصویر ۱۰- کاترین دوم (حکیم الهی،
۱۳۳۱: ۳۴)

تصویر ۹- ملکه ویکتوریا (حکیم الهی، ۱۳۳۱:
۲۸)

تصویر ۱۵- ماری آنتوانت
و لویی شانزدهم (اقبال
آشتیانی، ۱۳۳۵: ۷۰)

تصویر ۱۴- جوانی ملکه
ویکتوریا (برهان آزاد و
دیگران، ۱۳۳۵: ۹۱)

تصویر ۱۳- ملکه ویکتوریا (باباهادی و
دیگران، ۱۳۳۵: ۸۸)

تصویر ۱۲- ملکه ویکتوریا (حداد
و دیگران، ۱۳۳۴: ۳۴)

تصویر ۱۸- ملکه الیزابت (برهان آزاد
و دیگران، ۱۳۳۵: ۶۳)

تصویر ۱۷- نیکلای دوم و خانواده‌اش (اقبال آشتیانی، ۱۳۳۵: ۹۳)

تصویر ۱۶- ملکه ویکتوریا
(اقبال آشتیانی، ۱۳۳۵: ۹۱)

تصویر ۲۱- ملکه ویکتوریا (امداد و دیگران، ۱۳۳۷: ۸۲)

تصویر ۲۰- ماری آنتوانت (محشون و دیگران، ۱۳۳۵: ۲۷۹)

تصویر ۱۹- کارتین دوم (محشون و دیگران، ۱۳۳۵: ۲۵۲)

تصویر ۲۳- وداع ماری آنتوانت با فرزندانش قبل از اعدام (حداد و دیگران، ۱۳۳۶: ۹۲)

تصویر ۲۲- ملکه ویکتوریا (حداد و دیگران، ۱۳۳۶: ۱۰۷)

تصویر ۲۴- کاترین (امداد و تصویر ۲۵- ماری استوارت
دیگران، ۱۳۳۷: ۸۸) (امداد و دیگران، ۱۳۳۸: ۷۷)

تصویر ۲۶- فاطمه (خواهر شاه) در حال مطالعه و نگارش (بینا و دیگران، ۱۳۳۹: الف/صفحه آغازین)

تصویر ۲۷- دیدار محمد رضا شاه و آیزنهاوس (حداد و دیگران، ۱۳۳۹: ۲۵۶)

تصویر ۲۹- ابزارآلات و وضعیت پوشش مردم در دوره ایلخانان (ناتل خانلری، ۱۳۴۰: ۴۵)

تصویر ۲۸- وضعیت پوشش مردم در دوره صفویه (ناتل خانلری، ۱۳۴۰: ۶۰)

تصویر ۳۰- وضعیت پوشش مردم در دوره قاجار (ناتل
خانلری، ۱۳۴۰: ۷۹)

تصویر ۳۲- ملکه ویکتوریا (حداد و
دیگران، ۱۳۴۰: ۵۶)

تصویر ۳۱- همسر نیکلای دوم
(حداد و دیگران، ۱۳۴۰: ۴۸)

تصویر ۳۴- ابزار آلات مردم عادی دوره ساسانیان (ناتل خانلری، ۱۳۴۱: ۸۱)

تصویر ۳۳- خسرو پرویز و مراسم بزم و عیش و نوش (ناتل خانلری، ۱۳۴۱: ۷۳)

تصویر ۳۶- خانواده سلطنتی محمد رضا شاه، ملکه و ولیعهد
(وزارت فرهنگ، ۱۳۵۰: ۱۳۹)

تصویر ۳۵- ملکه فرح پهلوی (وزارت فرهنگ، ۱۳۵۰: ۱۳۴)

تصویر ۳۸- سپاه دانش زنان (محمدیان و خلیلی گرگانی، ۱۳۵۳: ۹۴)

تصویر ۳۷- ملکه فرح پهلوی (محمدیان و خلیلی
گرگانی، ۱۳۵۳: صفحه آغازین)

تصویر ۴۰- نقاشی های داوینچی (محمدیان و خلیلی گرگانی، ۱۳۵۳: ۱۱۱)

تصویر ۳۹- نقاشی خانواده مقدس از رافائل (محمدیان و خلیلی گرگانی، ۱۳۵۳: ۱۱۲)

تصویر ۴۱- ملکه ویکتوریا (محمديان و خليلی
گرگانی، ۱۳۵۳: ۱۵۷)

تصویر ۴۲- ملکه اليزابت
(افخمي و ديگران، بيتا: ۶۴)

تصویر ۴۳- ماری دو مديسی (افخمي
و ديگران، بيتا: ۷۰)

تصویر ۴۴- آن دوتریش (افخمي و
ديگران، بيتا: ۷۲)

حسن دانشیار